

IVANA BAJIĆ-HAJDUKOVIĆ
MOŽE LI SE POBEĆI OD TUGE?

NASLOV ORIGINALA:

**CAN YOU RUN AWAY FROM SORROW?
MOTHERS LEFT BEHIND IN 1990S BELGRADE
IVANA BAJIĆ-HAJDUKOVIĆ**

**Copyright © 2020 by by Ivana Bajić-Hajduković.
Bosnian-Serbian-Croatian language rights licensed from the original
English-language publisher, Indiana University Press**

**EDICIJA:
METAMORFOZE**

Izdavač: Imprimatur d.o.o.

Za izdavača: Boris Maksimović

Urednica: Marija Pejić

Lektura: Marija Pejić, Miloš Matić

Dizajn korica: Dragana Vasić

Grafička priprema: Sonja Lero Maksimović

Štampa: Skandi s.p.

Za štampariju: Mladen Spasojević

Tiraž: 500

Godina: 2022.

ISBN: 978-99976-53-20-8

Ivana
Bajić-Hajduković

MOŽE LI SE
POBEĆI OD
TUGE?

Majke emigranata
iz Beograda devedesetih

SADRŽAJ

PREDGOVOR IZDANJU NA SRPSKOM JEZIKU.....	9
UVOD	11
PROMENA PARADIGME: OD MIGRANATA PREMA MAJKAMA KOJE SU OSTALE IZA	14
OD SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE DO POSTSOCIJALISTIČKE SRBIJE	16
ZVUK TIŠINE: MAJKE KOJE SU OSTALE U ZEMLJI	17
KLASA – OD METODOLOŠKOG PROBLEMA DO ANALITIČKE ALATKE	19
„KO POSLEDNJI IZAĐE, NEKA UGASI SVETLO”.....	22
ORGANIZACIJA KNJIGE.....	25
POGLAVLJE 1	
GODINE KOJE SU POJELI SKAKAVCI	31
POVRATAK HLEBA I MASTI	32
POVRATAK U BUDUĆNOST: RATNI KUVARI SE VRAĆAJU	35
GAJI SVOJU HRANU	37
SOCIJALNE MREŽE	40
NESTAŠICE HRANE I GLAD	43
USPOMENE NA GLADOVANJE	45
POGLAVLJE 2	
ZALOGAJ JUGOSLAVIJE: HRANA, USPOMENE I MIGRACIJA	49
UKUS DOMA	49

POGLAVLJE 3

TKANJE REDA: DOMOVI I SVAKODNEVNE PRAKSE

BEOGRADSKIH MAJKI	61
KUSTOS PORODIČNOG MUZEJA	63
TKANJE REDA	67
MAJKA DETETA, PROŠLOG I SADAŠNJEG	70
DOM JE TAMO GDE SU DECA	73
IZGUBLJENE USPOMENE	75

POGLAVLJE 4

NEOTUĐIVA DOBRA – SRPSKE DOZNAKE	79
SPORAN POKLON	80
DECA KOJA NISU EMIGRIRALA	84
NARATIVI O KLASNIM TRAJEKTORIJAMA	87
RODITELJI U DRUŠTVENOM PADU	89
SOCIJALNO ZNAČENJE DOZNAKA	89

POGLAVLJE 5

BITI U KONTAKTU: „MOŽE LI SE ZAISTA OD TUGE POBJEĆI?“	93
--	----

POGLAVLJE 6

PORODICA IZNOVA SAGLEDANA: POSLEDICE MIGRACIJE.....	109
PREGOVARANJE PORODIČNIH VEZA	120
TRANSFORMATIVNA MOĆ SMRTI	123

ZAKLJUČAK	127
-----------------	-----

BELEŠKE	131
---------------	-----

BIBLIOGRAFIJA	145
---------------------	-----

PREDGOVOR IZDANJU NA SRPSKOM JEZIKU

Iako je knjiga koju držite u rukama ugledala svetlost dana relativno brzo zahvaljujući Borisu Maksimoviću i timu u izdavačkoj kući „Imprimatur“, rad na ovoj knjizi započeo je pre mnogo godina. Događaji koji su pratili raspad Jugoslavije i nesvakidašnju ekonomsku krizu devedesetih godina u Srbiji ostavili su neizbrisiv trag, koji sam godinama beležila u obliku fotografija i dnevnika događaja. Želja da se dokumentuje svakodnevni život tokom devedesetih i naročito masovni odlazak mladih iz zemlje u tom periodu podstakla me je da početkom 2000-ih promenim svoj akademski put od novogrčkog jezika prema socijalnoj antropologiji. Osovinu knjige čini etnografsko istraživanje koje sam uradila tokom doktorskih studija na Univerzitetском koledžu u Londonu (University College London) u periodu od 2004. do 2008. godine, a dopunjeno je sa nekoliko kasnijih istraživanja u periodu od 2009. do 2014. godine.

Tokom terenskog istraživanja u Srbiji najveća podrška i pomoć bila je moja majka Ljiljana, koja nažalost nije dočekala ovu knjigu. Moj otac Ranko me je u svakom razgovoru pitao kako napreduje knjiga, često me zadirkujući da će „otići na onaj svet pre nego što knjiga izađe iz štampe“. To se, nažalost, obistinilo, ali duše i ljubav mojih roditelja bile su uz mene i pratile rad na ovoj knjizi kako u engleskom, tako i u srpskom izdanju. Iako ova knjiga ima fokus na veoma specifičan period u srpskoj istoriji, poslednju deceniju dvadesetog veka i krvavi raspad Jugoslavije, tema majki i starijih članova porodice koji ostaju, dok mlađe generacije odlaze pred naletom rata i krize u potrazi za boljom budućnosti za njihovu decu, često je viđen fenomen kako na prostorima bivše Jugoslavije, tako i šire u svetu.

Odrastajući u Beogradu, slušala sam priče moje majke o njenom detinjstvu i mladosti u Zemunu, o životu njenih roditelja u Makedoniji pre Drugog svetskog rata, Hercegovaca iz okoline

Trebinja. Zašto su ti ponosni Hercegovci završili u Zemunu posle gotovo dvadeset godina provedenih u Skoplju, bilo je pitanje na koje sam dugo tražila odgovor. Ili zašto iz očeve porodične linije, poreklom sa juga Srbije, danas nema skoro nikoga u tim krajevima? Prisilne emigracije usled ratova, potrage za školovanjem, poslom i prosperitetom nisu zaobišle nijednu generaciju rođenu na Balkanu u poslednjih sto i više godina. Književno stvaralaštvo, kao i naučna istraživanja, zabeležili su iskustva raznih generacija emigranata na prostorima bivše Jugoslavije.

Međutim, ono što nije dokumentovano jeste tuga onih koji su ostali iza. Onih koji nisu mogli, niti imali gde i sa čime da beže. Onih koji su ispraćali braću, muževe i očeve u balkanske ratove, onih koji su ostali da brane imanje i nejač tokom Prvog svetskog rata, žena koje su bežale u planine da bi spasile svoje ćerke od vojnika koji su marširali kroz njihova sela i gradove. Onih koji su poslednju ušteđevinu izvadili iz slamarice kako bi pomogli svojim sinovima da devedesetih pobegnu iz Srbije i izbegnu odlazak na ratište.

Majke i bake koje su ostajale kao poslednji bastioni tamo odakle su svi koji su mogli otići – otišli. Stisnutih usana i iskrvavljenog srca, majke su ostale poput Meštrovićevih karijatida sa Avale u senci junaka, nijednog trenutka ne skrećući pažnju na sebe i svoje žrtvovanje, koje se podrazumevalo sastavnim delom toga šta znači biti majka. Ova knjiga posvećena je svim majkama koje su dale sve što su mogle i imale da bi njihova deca imala bolji život na nekim drugim prostorima. Kako našim majkama, tako i majkama nekih novih izbeglica i emigranata isteranih nekim novim-starim ratovima i stradanjima.

UVOD

U PROLEĆE 1991. GODINE otputovala sam sa porodicom u Istru za prvomajske praznike. Tamo smo se susreli sa Muharemom i Marijom, prijateljima iz Sarajeva, u to vreme na pragu sedme decenije.¹ Kada je par dana kasnije došao trenutak da se oprostimo pred povratak – naš u Beograd, njihov u Sarajevo, oblak brige nadvio se nad svima. Oružani sukobi su počeli u Hrvatskoj i nije se znalo kako će se situacija rešiti. Muharem je, da bi nas obozdrio i oraspoločio, vedro i iskreno uzviknuo da se ne sekiramo, te da ćemo, ukoliko dođe do najgoreg, svi biti dobrodošli u Sarajevo, jer se tamo nikada ništa loše neće desiti. Sarajevo je, prema Muharemu, bilo najsigurniji i najtolerantniji grad u Jugoslaviji.

Rascep između ličnog iskustva i javnog diskursa nastavio je da se širi tokom narednih meseci i godina. Marija i njena ćerka izbegle su u Beograd po izbijanju rata u Bosni i Hercegovini, dok je Muharem ostao u Sarajevu, gde je preživljavao strahote opsade grada. Rat je pocepao njihovu porodicu, kao i hiljade drugih porodica širom Jugoslavije.

Krajem juna 1991. godine, po proglašenju nezavisnosti Slovenije i Hrvatske, izbio je Desetodnevni rat između Jugoslovenske narodne armije (JNA) i Teritorijalne odbrane Slovenije.² Dok je raspad Jugoslavije uveliko bio u toku, septembar 1991. obeležio je početak poslednjeg razreda osnovne škole za moju generaciju, rođenu krajem sedamdesetih. Uprkos brigama koje su možda u tom trenutku imali zbog situacije u zemlji, nastavnici su nastavili sa časovima kao da se ništa nije promenilo, pokušavajući da nas poštede realnosti. Dok se rat razbuktavao, u školi smo učili napamet detalje o Julijskim Alpima i Dinarskim planinama: za našu nastavnicu geografije, sredovečnu Splitsanku vedru i punu života, koja je predavala u osnovnoj školi u Novom Beogradu, u jesen 1991. godine Jugoslavija je i dalje bila naša domovina.

Surova realnost, međutim, našla je put do svih, tako i do nas dece. Upornost naših nastavnika nije uspela da sakrije gotovo

opipljiv strah koji su stravični događaji širili svuda okolo. Deca u školi su prepričavala razgovore koje su prečuli u svojim domovima. Najpopularnija devojčica u našem odeljenju pričala nam je o navodnom bombardovanju Beograda koje se spremalo u to vreme. Čak i bez toliko politički osvešćenih prijatelja, zahvaljujući Radio-televiziji Beograd imali smo prilike da vidimo izobilje necenzurisanih video-snimaka sa ratišta koji su prikazivani tokom celog dana.³ Svet koji smo do tada poznavali i o kojem smo revnosno učili u školi, raspadao se pred našim očima, bez ikakvog objašnjenja o tome šta se dešavalo i zašto.

Narednog septembra 1992. godine naša generacija je upisala srednju školu. Dok su se naše učinioce punile decom izbeglicama, naša starija braća, sestre, rođaci i prijatelji napuštali su zemlju vrtoglavom brzinom.⁴ Troje bliskih rođaka je napustilo Beograd u prvoj polovini devedesetih u potrazi za boljim životom, obrazovanjem i poslom u Severnoj Americi. Drugarica sa veslanja iselila se na Novi Zeland sa roditeljima, koji su dobili iseljeničke vize kao visokoškolorani imigranti. Nekolicina školskih drugara koji su došli u naš razred kao deca izbeglice, vratili su se u Bosnu po završetku rata, dok su drugi otišli u inostranstvo preko programa za pomoć izbeglicama. Istovremeno, mnogi prijatelji koji nisu bili izbeglice napustili su Beograd tokom devedesetih i otisnuli se u Sjedinjene Američke Države na studije zahvaljujući sportskim i akademskim stipendijama. Sa NATO bombardovanjem 1999. godine, još više ljudi je napustilo zemlju. Neki su se vratili po završetku rata, dok su neki otišli zauvek. Beskonačni redovi za vize ispred stranih ambasada tada su postali svakodnevni prizor.⁵ U jednom trenutku, na zgradi u jednoj od glavnih beogradskih ulica, osvanuo je grafit sa natpisom „ko poslednji izađe, nek ugasi svetlo”.

Beograd tokom devedesetih bio je raskršće za hiljade kako ekonomskih emigranata i onih koji nisu hteli da idu u rat, tako i onih koji su tražili utočište od ratnog razaranja. Poziv vojnim rezervistima u leto i jesen 1991. godine bio je ključni motiv za emigraciju mladih muškaraca iz Srbije. Procenjuje se da je oko dvesta hiljada mladih muškaraca napustilo zemlju da bi izbegli odlazak na ratište. Ganjon (Gagnon) beleži da je ovo verovatno bio jedan od najvećih otpora mobilizaciji u modernoj istoriji. Između 85 i 90 odsto mladih muškaraca u Beogradu koji su primili poziv za ratište odbili su da se odazovu mobilizaciji.⁶ Osim lokalnih mladića koji su pokušavali da izbegnu mobilizaciju, policija je legitimisala na ulici i odvodila ponovo na ratište mnoga lica koja su u Beogradu našla pribežište bežeći iz ratom zahvaćenih područja u Hrvatskoj i Bosni. Prijatelj koji je izbegao iz Sarajeva, po izbijanju rata, proveo

je nekoliko meseci krijući se u domovima svojih drugova u Beogradu. Preko noći je promenio svoj sarajevski akcent kako ne bi privlačio pažnju beogradskih policajaca koji bi ga poslali nazad u Bosnu da su ga zaustavili na ulici i legitimisali.

Ovakve priče su se pričale polušapatom u to vreme. Često bi se čulo da je nečiji prijatelj ili rođak otišao tek pošto je napustio zemlju. Ovakve priče nisu se čule u javnom diskursu dugo vremena. U svom romanu „Ravnoteža” iz 2016. godine, Svetlana Slapšak, priznata klasičarka i spisateljica, opisuje napore skrivanja muškaraca koji nisu hteli da se odazovu pozivu na ratište i pomoći da pobjegnu iz Srbije devedesetih.⁷ Žene, naročito starije, u romanu Svetlane Slapšak imale su ključnu ulogu u ovim poduhvatima. Iako je roman „Ravnoteža” fikcija, neki elementi neobično podsećaju na istinite priče prikazane u ovoj knjizi. Posle više od dvadeset godina od završetka rata, 1995. godine, iskustva starijih žena počela su da nalaze svoje mesto u javnoj sferi. Knjiga „Može li se pobeći od tuge?” daje glas starijim ženama koje su živele tokom previranja devedesetih u Srbiji i čije bi priče nestale u procepu istorije.⁸

U haosu koji je obuhvatio ceo region bivše Jugoslavije tokom devedesetih, žene su gurnute na društvene margine. Njihovi glasovi su ugušeni bukom ideološke etnonacionalističke retorike, ratnim pokličima i svakodnevnom borbom za opstanak. Sa produblјivanjem krize, žene su se prebacile na autopilot i istrajavale u pokušajima da spasu što su mogle – odrasle sinove su slale kod rođaka u inostranstvo da bi ih spasile od rata, spremale su kolače ni od čega kada su sastojci bili oskudni, krpile su i prekrajale kao što su njihove majke i bake to činile tokom prethodnih ratova i kriza.

Ovo nije negiranje ogromnih napora feminističkih aktivistkinja i ženskih organizacija u Srbiji koje su u tom periodu bile alternativa nacionalističkoj, mizoginoj i paternalističkoj retorici koja je dominirala javnim diskursom.⁹ Naprotiv, dok su se vodeće političke figure bavile mobilisanjem nacije, žene su bile zauzete pokušajima da zapuše rupe na brodu koji je tonuo i vukao njihove porodice prema dnu. Nažalost, ženski protesti su ugušeni kako u javnoj, tako i u privatnoj sferi u zaglušujućoj buci ratne mašinerije, urušene socijalističke države i ekonomskog kolapsa.¹⁰ Iako postoje razna objašnjenja o razlozima zbog kojih feminističke aktivistkinje nisu uspele da se udruže, optužujući jedne druge, muški glasovi i dalje suvereno dominiraju javnom sferom u većem delu sveta. Istoričarka Meri Bird (Mary Beard) podseća nas u svom hvaljenom manifestu o ženama i moći da su „žene i dalje smatrane da pripadaju izvan moći”.¹¹ Da bi se ženski glasovi čuli u javnoj sferi,

Bird piše, žene su u antičkom periodu morale da postanu muškarci ili su se morale odreći prava da se obraćaju muškarcima. Dve hiljade godina kasnije situacija se nije značajno promenila. Ova knjiga predstavlja mali iskorak prema očuvanju ženskih glasova i iskustava od istorijskog zaborava.

Organska priroda istraživačkog procesa, objašnjena u narednom delu, stavila je majke emigranata u fokus, naglašavajući teškoće koje stoje iza ovog nevidljivog aspekta migracijskih tokova. Gubitak koji su majke migranata doživele, njihovi mehanizmi preživljavanja i svakodnevne prakse prikazani su kroz prizmu studija materijalne kulture. Studije svakodnevnih praksi i uloge materijalnog sveta otkrivaju izuzetno bogate i povremeno iznenađujuće uvide u relacije između majki i njihove dece emigranata. Pokloni od dece koje majke čuvaju, hrana koju one šalju svojoj deci u emigraciji, svakodnevni rituali koje obavljaju u svojim domovima, sve to govori daleko više o tome kako su obične žene iskusile kolaps države nego bilo koja istorijska knjiga o raspadu Jugoslavije devedesetih.

PROMENA PARADIGME: OD MIGRANATA PREMA MAJKAMA KOJE SU OSTALE IZA

ZAŠTO SE FOKUSIRATI na majke, postavlja se pitanje, a ne i na očeve ili braću i sestre. Prvobitni plan istraživanja predviđao je rad sa grupom imigranata iz Srbije koji su došli u London tokom devedesetih, a potom i sa njihovim porodicama u Beogradu kako bi se videli uticaji migracija na porodične veze.¹² Međutim, priroda ovog istraživanja promenila se na polovini projekta. Neposredno pred odlazak u Beograd na drugi deo terenskog rada, ustanovila sam da je samo troje učesnika istraživanja u Londonu pristalo da me poveže sa svojim porodicama u Srbiji. Ova situacija me je naterala da u Beogradu pronađem roditelje čija su odrasla deca otišla u druge popularne emigrantske destinacije tokom devedesetih, uključujući Severnu Ameriku i Evropu.

Još jedno iznenađenje u beogradskom istraživanju bila je značajna rodna neravnoteža – grupu roditelja ispitanika činilo je 27 žena i šest muškaraca. U većini slučajeva koje sam srela, žene su nadživjele svoje supružnike, te je stoga daleko manje muževa i očeva bilo dostupno za istraživanje. Pretežnost majki u odnosu na očeve u mom istraživačkom uzorku poklapa se sa zvaničnim statističkim podacima iz tog perioda. U vreme mog istraživanja 2006. godine, bilo je osetno više žena nego muškaraca u Srbiji, naročito u starijim starosnim

grupama.¹³ Prosečan životni vek 2006. godine bio je 69,7 godina za muškarce, a 75,0 za žene. Ova rodna razlika je značajno obeležila moje istraživanje. Umesto proučavanja veza između roditelja i dece emigranata, usredsredila sam se na relacije između majki i dece. Kako je većina majki u ovom istraživanju imala preko šezdeset godina, ovo je preraslo u jedinstveno istraživanje o starijim ženama, čiji se glasovi generalno retko čuju ili beleže u Srbiji, na Balkanu, ili drugde.

Kada su relacije između braće i sestara u pitanju, svakodnevna borba za opstanak, zajedno sa osećajem napuštenosti i rivaliteta, često su stvarali distancu između braće i sestara koji su otišli i onih koji su ostali u zemlji. Godinama nakon što su njihova braća napustila zemlju zbog rata, mnogi koji su ostali u zemlji sa kojima sam razgovarala osećali su se otuđeno. U sredini prezasićenoj nacionalističkom retorikom, nije bilo lako biti brat ili sestra nekom ko je pobjegao zbog rata. Pišući o mladićima u Srbiji koji se nisu odazvali mobilizaciji tokom devedesetih, Saša Milićević ističe da su negativni stavovi prema muškarcima koji nisu hteli da idu u rat bili javno izražavani. Dezerteri, po mišljenju njenih ispitanika, bili su kukavice koje su se krile „ispod mamine suknje” ili napustile zemlju u potpunosti; bili su „pederi” i „đubrad”, ljudi koje je najbolje bilo izbegavati, pošto su pali na testu kako muškosti, tako i srpstva.¹⁴

Majke su bile te koje su pomagale svojoj deci da izbegnu mobilizaciju. One su uspostavljale kontakt sa rođacima u inostranstvu, koji bi potom poslali pozivno pismo za vizu odrasloj deci koja su pokušavala da pobjegnu iz zemlje. Majke su vadile šta god je preostalo od deviza sklonjenih za crne dane, pozajmljivale su od rođaka i prijatelja da bi pomogle sinovima i ćerkama da kupe kartu u jednom smeru. One to nisu radile zbog očekivanja da će se otisnuti za njima, ili da bi im deca emigranti uzvratili na neki način, već da bi ih sklonile na sigurno, daleko od ratnih sukoba i razaranja. Želele su da deca prosperiraju i ispune snove koje nisu mogli da ostvare u zemlji rastrgnutoj ratom i nizom ekonomskih kriza. Neovisno od toga da li su deca bila dezerteri koji se nisu vratili kući deset ili više godina, čak i kada su im svi drugi okrenuli leđa, majke su istrajavale u svojim pokušajima da očuvaju ljubav i uspomene na svoju decu emigrante. Premda bi se ovakvi napori mogli okarakterisati kao klasičan primer „samožrtvujućeg mikromatrijarhata”, ova knjiga skreće pažnju na posrednički aspekt majčinskog žrtvovanja.¹⁵ Majke su stvarale značenje, svrhu i stabilnost kroz svakodnevno žrtvovanje za svoju decu. Nestabilni uslovi života tokom burnih devedesetih isticali su ove žrtve kao gotovo nadljudske, neobjašnjive bilo kome, osim njima samima.

Rad sa migrantima u Londonu bio je sasvim drugačije iskustvo od istraživačkog rada sa majkama u Beogradu. Moje iskustvo dolaska u London na postdiplomske studije u ranim 2000-im pozicioniralo me je kao autsajdera koji nije delio iskustva migranata iz devedesetih. Nije bilo neuobičajeno da je sve o meni bilo dovodeno u pitanje, od imena i prezimena, porodičnih korena, akcenta, godina, roda, sve do mojih stavova prema režimu Slobodana Miloševića i mog iskustva i uspomena na Jugoslaviju. Migranti iz devedesetih često su na kreativne načine rešavali svoj boravak u Ujedinjenom Kraljevstvu. Stoga je moje interesovanje za njih često izazivalo sumnju i produžavalo vreme potrebno da se uspostavi poverenje. Ništa od svega ovoga nije postojalo kao problem tokom terenskog rada u Beogradu. Starije majke su uživale u pričama o svojoj deci, njihovom odlasku iz zemlje i novim životima u inostranstvu, iako je ovo često budilo bolne uspomene na njihov gubitak. Više od bilo koga drugog, majke u Beogradu dale su konačni oblik ovom istraživanju: čeznule su da pričaju o deci koja su emigrirala, da podele ljubav i bol sa kojim su svakodnevno živele otkako su im deca otišla pre mnogo godina. Ovaj rascep između iskustava migranata i njihovih roditelja u porodičnim relacijama gurnuo je klatno u pravcu majki umesto prema inače temeljno dokumentovanim i istraženim iskustvima imigranata.

OD SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE DO POSTSOCIJALISTIČKE SRBIJE

PAD JUGOSLAVIJE 1991. GODINE imao je temeljan uticaj na sve, bez obzira na godine, društveni status ili bogatstvo. Za generacije rođene šezdesetih i sedamdesetih, kolaps njihove domovine bio je znak – ili imperativ – za emigraciju u potrazi za bezbednijim, boljim i stabilnijim životom negde drugde. Za starije generacije, međutim, emigracija nije bila opcija: oni nisu imali kuda. Šta im je preostalo od uštedevine, dali su svojoj deci kako bi im pomogli da se otisnu iz zemlje. Roditelji su ostali da se nose sa bujicom događanja tokom devedesetih, nešto što nisu mogli niti da predvide, niti da razumeju posle pedeset i više godina relativno dobrog života u Jugoslaviji.

Krvavi raspad Jugoslavije bio je šok, prvi u nizu udaraca koji su usledili u kratkom roku. Tri meseca pošto su Ujedinjene nacije (UN) uvele sankcije Saveznoj Republici Jugoslaviji (federaciji Srbije i Crne Gore) krajem maja 1992. godine, industrijska proizvodnja pala je za 40 odsto.¹⁶ Kao rezultat zaustavljene industrijske proizvodnje, zabrane

međunarodnog trgovanja i državne pljačke privatnih bankovnih računa građana, usledio je kompletan ekonomski raspad.¹⁷ Krajem 1992. godine, inflacija u Srbiji i Crnoj Gori dosegla je 19.810 odsto. Ovakav trend nastavio se tokom 1993. godine kada je Srbija postavila rekord sa jednom od najviših stopa inflacije ikada zabeleženih u istoriji. Inflacija je dostigla 313 miliona procenata (mesečno) u januaru 1994. godine. Hiperinflacija u Srbiji trajala je dvadeset pet meseci između 1992. i 1994. i zabeležena je kao treći najduži period hiperinflacije u istoriji.¹⁸ Cene su duplirane na dnevnom nivou, ponekad i na svakih sat vremena. Prazne prodavnice postale su uobičajen prizor. Prosečna mesečna plata pala je sa 450\$ u decembru 1990. godine na 80\$ dve godine kasnije, da bi stigla do 3–6\$ u decembru 1993. godine.¹⁹

Kao posledica UN embarga, fabrike su zatvorene, ili su radile minimalnim kapacitetom. Krajem 1993. godine, 1,3 miliona radnika bilo je na prinudnom odmoru – nisu radili, ali su primali nominalnu platu, dok je bilo 750.000 nezaposlenih.²⁰ U novembru 1995. godine, po potpisivanju Dejtonskog mirovnog sporazuma u Ohaju, UN su suspendovale embargo protiv Srbije i Crne Gore.²¹ Međutim, UN sankcije nisu u potpunosti ukinute sve do 2001, posle isporučenja Miloševića Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u Hagu. Zapanjujuća hiperinflacija i kontinuirani priliv izbeglica iz Hrvatske i Bosne zbrisali su sve poznato, zamenivši dnevni život običnih građana ogromnom nestabilnošću i konstantnim promenama. Uprkos olakšanju koje je stiglo sa delimičnim ukidanjem UN sankcija 1995. godine, kaos se nastavio do kraja decenije. Drugu polovinu devedesetih obeležili su masovni protesti protiv Miloševića i izborne krađe na lokalnim izborima (1996–1997), i protesti protiv ukidanja autonomije Beogradskog univerziteta (1998). Naredne godine, na pragu 21. veka, Srbija i Crna Gora doživele su NATO bombardovanje, koje je počelo 24. marta i trajalo do 10. juna 1999. godine. U oktobru 2000. godine Milošević je pao sa vlasti posle izgubljenih izbora. Svi ovi događaji predstavljaju okvir za analiziranje uticaja masovne emigracije iz Srbije devedesetih na majke koje su ostale u zemlji.

ZVUK TIŠINE: MAJKE KOJE SU OSTALE U ZEMLJI

KADA SAM KRENULA sa planiranjem ovog projekta, glavna tema je trebalo da bude komunikacija: kako su i da li su ljudi održavali kontakt sa članovima porodice koji su emigrirali usled rata i ekonomske krize. Jedna od karakteristika emigracionog talasa devedesetih iz Srbije bila je to da su redovne posete kući za većinu emigranata retko bile

moguće usled rata i sankcija koje su dovele do ukidanja avio-saobraćaja. U isto vreme, građani Srbije bili su pogođeni jednom od najtežih ekonomskih kriza od Drugog svetskog rata. Upotreba interneta je u to vreme još uvek bila u začetku, mahom zahvaljujući nedostupnim cenama kompjutera većini građana Srbije.²² Htela sam da saznam kako su ljudi prevazilazili ove gotovo nepremostive prepreke, kako bi održali kontakt sa svojom decom emigrantima. Iznad svega, interesovalo me je kako su rat, embargo, ekonomska kriza i poteškoće sa dobijanjem viza uticali na porodične veze.

Onima koji su mogli da priušte kompjutere i pretplatu za internet, mejlovi i „Skajp” imali su ključnu ulogu u održavanju kontakta početkom 2000-ih. Međutim, kompjuteri su bili luksuz i retkost u domaćinstvima tog perioda. U 2006. godini, jedna četvrtina domaćinstava u Srbiji imala je kompjuter, a samo 7,3 posto je imalo kablovsku vezu za internet.²³ Osim ograničene dostupnosti i nepristupačnosti cena, upotreba kompjuterskih komunikacija je takođe zahtevala od starijih roditelja da savladaju upotrebu softvera na stranom jeziku (engleskom) i da prate razvoj tehnologije kako bi ostali povezani sa životima svoje dece u inostranstvu. Za većinu majki ovo je bilo izuzetno teško. Tokom deset godina, od 1990. do 2000, nivo siromaštva u Srbiji se udvostručio, povećavši se sa 14,1 na 36,5 posto. Dok je siromaštvo uglavnom pogađalo ruralnu populaciju ranih devedesetih, od 1995. pa nadalje neimaština je disproporcionalno više pogađala stanovnike u urbanim sredinama. U prvoj polovini 2000. godine više od trećine stanovništva Srbije živelo je sa manje od 30\$ mesečno, dok je 18,2 posto živelo sa manje od 20\$ mesečno.²⁴

Rapidno osiromašenje urbanog stanovništva tokom devedesetih i u ranim 2000-im drastično je ograničilo potrošnju. Pod takvim okolnostima, nije iznenađujuće da su se majke osećale odsečenim od svoje dece emigranata. Telefonski pozivi u inostranstvo iz Srbije bili su preskupi i ograničeni na hitne slučajeve. U najboljem slučaju, ukoliko su im penzije to dozvoljavale, majke su mogle priuštiti da zovu decu jednom mesečno. Cene kompjutera, internet pretplate i telefonskih poziva tokom devedesetih dovele su mnoge majke u situaciju sličnu onoj od pre sto godina kada su telefonski pozivi služili za hitne situacije i kada su se ljudi mahom oslanjali na pisma. Kada se na ovo dodaju retke posete emigranata – usled njihovog migrant-skog statusa u novoj zemlji, ili zbog straha od hapšenja po ulasku u zemlju zbog ignorisanja vojne obaveze i neodazivanja na mobilizaciju devedesetih, ili zbog nedostatka direktnih letova prema Srbiji tokom perioda embarga – majke emigranata često su bivale odsećene od života svoje dece u inostranstvu. Gore pomenuti čuveni grafit

u jednoj od centralnih beogradskih ulica – „Ko poslednji izađe, neka ugasi svetlo” – nikada nije delovao toliko opipljivo kao prilikom razgovora sa majkama emigranata. Sa malobrojnim izuzecima nešto mlađih, zdravijih i materijalno boljestojećih roditelja koji su imali više kontakta sa svojom decom preko interneta (uglavnom tek od početka 2000-ih) i uživo, većina majki je bila veoma pogođena gubitkom kontakta sa decom, nemogućnošću da ih čuju, vide, ili učestvuju u njihovim životima tokom devedesetih.

Kako je projekat napredovao, naučila sam da je komunikacija prevazilazila uski fokus na telefonske pozive, pisma ili, od ranih dvehiljaditih pa nadalje, komunikaciju preko kompjutera. Hrana i pokloni, uključujući doznake, značili su više nego telefonski pozivi, pisma, mejlovi ili „Skajp” pozivi i poruke, zato što su bili opipljivi, čulni i puni simbolike. Kao takvi, prenosili su veoma značajnu poruku voljenima. Njihova materijalnost predstavljala je fizičko ovaploćenje povezanosti. Telefonski pozivi i pisma devedesetih dopunjavani su paketima hrane, receptima, knjigama i časopisima – bilo šta što bi podsetilo emigrante na vezu sa porodicom i porodičnom tradicijom. Poslati mali džeparac unucima u inostranstvu imalo je poseban značaj za majke. To je bila posebna žrtva – u vreme kada je strana valuta bila dragocena, poklon-džeparac bio je znak ogromne ljubavi i predanosti, oblik posrednog žrtvovanja kroz koji su majke zaboravljale na trenutak sopstvene muke kako bi njihovi unuci negde daleko mogli da pojedu sladoled u svojoj novoj domovini.

Iz perspektive relacije između majke i deteta, nije iznenađujuće da su majke, čak i kada je postojala realna materijalna potreba, gurale tas prema sebi slanjem poklona hrane i novca svojoj deci emigrantima i njihovim porodicama. Ovaj napor prevazilazi lokalni značaj „samožrtvujućeg mikromatrijarhata” i prodire u srž relacije majka–dete. Ovo je duboko neizjednačena i neuravnotežena relacija. Promena moći unutar te relacije značila bi ili kraj veze, ili drastičnu promenu uloge majke u njoj.

KLASA – OD METODOLOŠKOG PROBLEMA DO ANALITIČKE ALATKE

KAKO U LONDONU, tako i u Beogradu, moji sagovornici su insistirali na tome da oni nisu bili ispitanici koje sam tražila – odnosno da nisu bili „tipični Srbi”. Većina mojih londonskih ispitanika bila je čvrstog stava da nisu bili reprezentativni za moje istraživanje, predlažući mi da odem u crkvenu zajednicu, gde ću

pronaći tipične Srbe. Roditelji u Beogradu smatrali su ruralnu emigraciju i prakse ruralne populacije tipičnim za Srbiju, za razliku od njih Beograđana. Ove izjave ističu ključnu činjenicu da je ovo studija o urbanoj populaciji i da ova studija nije reprezentativna niti za celu Srbiju, niti za sve Srbe. Insistiranje da ću pronaći tipične Srbe u crkvi takođe ističe proces autoesencijalizacije – dok su ljudi protestovali protiv stereotipa koje su stranci konstruisali o Srbima, i njihovog često negativnog prikazivanja u inostranim medijima, oni sami koristili su ove ideje da bi diferencirali i definisali sebe u suprotnosti prema onima koje su smatrali pravim Srbima.²⁵

Pustila sam sagovornike u Londonu i u Beogradu da objasne zašto nisu sebe smatrali reprezentativnim – ne zato što sam verovala da postoje „pravi Srbi”, već zato što je ovo moglo dovesti do korisnih uvida u politiku identiteta među Srbima. U oba slučaja – emigranata u Londonu i roditelja u Beogradu – njihov naglasak na urbanosti i prakse koje su ih navodno diferencirale u odnosu na „prave Srbe” ukazuje na tenzije između naizgled suprotstavljenih urbanih, ateističkih, proevropskih elita i ruralnih, pravoslavnih, pravih Srba.²⁶ Ovakve binarne opozicije su rezultat pedeset godina nagle industrijalizacije dotadašnjeg prevashodno agrarnog društva, kao i socijalističkog slavljenja obrazovanja i urbanizacije kao simbola napretka i modernosti. Koliko je zaista industrijalizacija bila efikasna u stvarnosti diskutabilno je u poređenju sa time kako navodni urbani i ruralni Srbi to doživljavaju.²⁷ U svakom slučaju, ove kategorije urbano-ruralne podele još uvek su bile u upotrebi u vreme mog terenskog istraživanja sredinom 2000-ih i ljudi su ih koristili kako bi sebe pozicionirali u društvenom pejzažu dezorijentišuće postsocijalističke realnosti u Srbiji.

„Drugi” – pravi – Srbi bili su označavani kao „seljaci”. Ovaj termin upotrebljavan je u ličnom i javnom diskursu u Srbiji tokom nekoliko decenija. Krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka, „seljak” je počeo da biva svrstavan u kategoriju „prljavog i opasnog” – predstavljajući Drugost koja „prlja” osećaj kulturnosti i zajedničkog urbanog iskustva.²⁸ Tokom devedesetih, „seljak” je postao široki termin koji obuhvata nekoga ko podržava nacionalizam, divi se ratnim kriminalcima i gangsterima, sluša turbo-folk muziku i ne poštuje „gradske manire”. Pišući o seljacima sa prve linije fronta u Beogradu i Zagrebu i o tome kako su bele čarape postale jedan od njihovih simbola devedesetih, Stef Jansen ističe da je ključ značenja diskursa o belim čarapama u urbanim slojevima koji stoje iza ove formulacije i koji na taj način konstruišu sebe i sopstvenu subjektivnost kao kulturnih urbanih građana.²⁹

Seljaci, drugim rečima, bili su konstruisani od strane i radi urbane srednje klase kao njihov negativni odraz u ogledalu. Jedan ne postoji bez drugog.

Dok je ova slika seljaka koji dolazi u grad sa sela bila prikazivana sa simpatijama u popularnoj kulturi i vicevima tokom decenija koje su prethodile ratu, tokom rata u Jugoslaviji pozitivno značenje ovog termina se izgubilo.³⁰ Sve što je ostalo bilo je prazni simbol koji je predstavljao antitezu modernosti. Termin „seljak” bolno je isticao krhkost jednog od najvažnijih poduhvata jugoslovenskog socijalizma – industrijalizaciju prevashodno agrarnog stanovništva. Prema popisu stanovništva iz 1866. godine, oko 90 posto srpske populacije činilo je seosko stanovništvo. Pola veka kasnije, 1910. godine, ova cifra se marginalno smanjila na 84,2 procenta. Ni spajanje Srbije sa Hrvatskom i Slovenijom 1918. godine nije promenilo ovu pretežno agrarnu demografiju – prema popisu iz 1931. godine, 76,6 odsto stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca bili su poljoprivrednici.³¹

Jugoslovenski socijalizam je postavio za cilj urbanizaciju, industrijalizaciju i obrazovanje dostupno svima kao jasne znake modernog, naprednog društva kakvim je želeo da postane. Širom istočne Evrope, seljaštvo je predstavljalo jedan od najvećih izazova projektu socijalizma. Jugoslovenska verzija samoupravnog socijalizma nije bila izuzetak. Seljaštvo je bilo ideološki nekompatibilna kategorija sa idejom o besklasnom socijalističkom društvu. Uprkos tome, 1961. godine seljaštvo je činilo 49,6 posto jugoslovenskog stanovništva.³² Jedan od načina integrisanja seljaštva u navodno „besklasno” jugoslovensko društvo bio je stvaranje kategorije „seljaka-radnika”, koji su bili zaposleni u fabrikama, ali su nastavili sa poljoprivrednim radovima. Sociološka istraživanja sa kraja osamdesetih pokazuju da su seljaci ostali izvan društvenih struktura jugoslovenskog sistema, što svedoči o zatvorenosti društvene socijalne strukture.³³ Činjenica da su seljaci imali najmanju društvenu pokretljivost u Jugoslaviji podstakla je ekonomistu Branka Horvata da izjavi „da se seljakom ne postaje, već ostaje”.³⁴ Drugim rečima, seljaci su bili društveni otpadnici – pariye – u jugoslovenskom socijalizmu, sistematski marginalizovani. Sve do kraja Jugoslavije, seljaci su ostali kamen spoticanja socijalističkog sistema. Seljak – opasni „Drugi”, bauk socijalizma – savršeno je bio pozicioniran za (zlo)upotrebu od strane novih političkih vođa krajem osamdesetih. Uprkos činjenici, ili možda zahvaljujući njoj – da je većina Beograđana početkom devedesetih poreklom bila sa sela, noseći u sebi tu „kontaminiranu Drugost”, postojala je potreba da se napravi otklon od ove opasne kategorizacije „seljaka”. Gradsko

stanovništvo koristilo je termin „seljak” radi isticanja svoje različitosti i kulturne nadmoćnosti osvedočene u svom svakodnevnom korišćenju materijalnog sveta.

Kada su majke govorile o svojoj deci u emigraciji i o tome šta su razmenjivali sa njima, to je često bilo u odnosu na njihovo poimanje da nisu bili tipični roditelji emigranata iz Srbije. „Tipični” roditelji emigranata navodno su primali finansijsku pomoć u vidu doznaka od svoje dece, za razliku od moje grupe samoproklamovanih „atipičnih” roditelja koji su odbijali da prime pomoć, čak i ako ili kada im je bila potrebna. Moji sagovornici su mislili, izražavajući ono što su smatrali u to vreme rasprostranjenim stavovima, da su tipični roditelji emigranata zapravo roditelji gastarbajtera. Jansen je zabeležio sličnu korelaciju između seljaka i gastarbajtera, tvrdeći da je urbani diskurs smatrao da su seljaci imali novca napretek, transnacionalne veze iz njihovih prethodnih gastarbajterskih iskustava i da su se bavili potrošnjom kao statusnim simbolom.³⁵

Roditeljske svakodnevne prakse u njihovom odnosu prema deci – kako emigrantima tako i onima koji su ostali – služile su kao sidro u bujici promena u društveno-ekonomskom pejzažu Srbije devedesetih. Novac je bio ekstremno primer: primiti poklon koji ima značajnu materijalnu vrednost bilo je nešto što su neki drugi roditelji radili – roditelji gastarbajtera. Osim kroz doznake, ljudi su kroz razne druge svakodnevne aktivnosti i prakse izražavali svoje vrednosti, društvena stremljenja i klasnu pripadnost. Kroz ove svakodnevne aktivnosti, ljudi su održavali osećaj unutrašnjeg reda u haosu devedesetih.

„KO POSLEDNJI IZAĐE, NEKA UGASI SVETLO”

OVA KNJIGA PRUŽA uvid u tamu devedesetih i u živote majki koje su ostale u zemlji posle masovne emigracije mladih tokom poslednje decenije dvadesetog veka. Ovo je svedočanstvo o iskustvima običnih ljudi u ovom specifičnom periodu. Kombinacija pada Jugoslavije i ratova koji su usledili, ekonomskog kolapsa i hiperinflacije i sankcija UN dala je posebno obeležje egzodusu devedesetih, čineći ovaj talas emigracije drugačijim od bilo kog migracionog talasa iz Srbije pre ili posle toga. Godinama nikakva zvanična statistika nije postojala u vezi sa emigracijom iz Srbije, i sve do 2002. godine državna statistika računala je emigrante, neovisno o dužini njihovog boravka u inostranstvu, u sastav stalnog stanovništva u Srbiji.³⁶

To je bila dobitna kombinacija za bilo koga ko je bio na vlasti u to vreme – od socijalističke Jugoslavije do Miloševićeve Srbije – zato što je maskirala stopu nezaposlenosti, povećavala je protok novca kroz doznake i pomagala da se održi politički status quo. Emigracija je bila veoma praktičan način da se oslabi pritisak na vlast zato što su stotine hiljada nezadovoljnih emigranata čiji su glasovi mogli imati uticaja na izborne rezultate bili ostavljeni bez mogućnosti da glasaju. Emigracioni talas devedesetih nije bio samo rezultat savršene oluje događaja već i nemilosrdan i efikasan način da se glas pobune utiša i drži podalje od Srbije.

Iako se emigracija iz Srbije nastavila posle 2000. godine, efekat na porodice koje su ostale u zemlji daleko je manje dramatičan u poređenju sa devedesetim. Moje istraživanje u periodu 2005–2006. godine obuhvatilo je nekoliko porodica čija su odrasla deca napustila zemlju ranih 2000-ih. Njihova iskustva su bila osetno drugačija od onih čija su deca emigrirala u ranim devedesetim.³⁷ Većina prepreka za održavanje kontakta sa decom emigrantima devedesetih, nestale su u 2000-im: digitalne tehnologije su postale dostupnije i raširenije, a mobilnost ljudi je postala daleko lakša ukidanjem sankcija UN i normalizacijom vazdušnog saobraćaja u Srbiji. Strogi vizni režim za većinu evropskih zemalja ukinut je 2009. godine. Najvažnije, Srbija je 2006. godine usvojila Zakon o amnestiji, čime je prestalo krivično gonjenje vojnih dezertera i ostalih koji se nisu odazvali pozivu za ratnu mobilizaciju devedesetih. Teška izolacija koju su iskusile majke što su ostale u zemlji devedesetih nestala je posle 2000. godine.

Međutim, ova pobeda ne umanjuje relevantnost istraživanja o životima majki koje su tada ostale u zemlji. Ova knjiga je svedočanstvo o posledicama koje je fatalna kombinacija rata, postsocijalizma, hiperinflacije i sankcija UN ostavila na majke emigranata. Knjiga takođe naglašava otpornost žena, kao i kolektivne i pojedinačne mehanizme za prevazilaženje trauma koje je slom socijalizma i poznatog sveta doneo sa sobom. Kada se taj svet dodatno smanjio sa emigracijom dece, osećaj gubitka i dezorijentisanosti se kod majki emigranata produbio. Potreba za očuvanjem, za stvaranjem nečega, bilo čega – stabilnog u svom ličnom svetu, postala je ključna za opstanak.

Majke su se okrenule intimnoj sferi doma, gde su mogle da pronađu utehu i stvore red, organizujući svoje uspomene kroz vezu sa predmetima. Dom je takođe bio mesto žaljenja za decom emigrantima – onima koji su otišli, ali nisu preminuli. Sličnost sa ritualima posmrtnog tugovanja nalazila se u ritualima posvećenim deci emigrantima čije je fizičko odsustvo pravilo prostor,

kao kod smrti, za maštanje i idealizovanje onih koji nisu više tu. Nasuprot tome, svakodnevno fizičko prisustvo dece koja nisu emigrirala činilo je idealizovanje nemogućim na taj način. Dete ili unuča emigrant na fotografiji nije bilo realno dete, već idealizovana slika onoga što je to dete značilo za roditelja. Domovi, kao što ova knjiga pokazuje, mesta su gde se uspomene čuvaju, stvaraju ili ponekad namerno uništavaju.

Slučaj beogradskih majki i njihovo naizgled iracionalno ponašanje prema deci emigrantima, od kojih su često odbijale da prihvate novac koji bi im olakšao akutne potrebe, insistirajući, umesto toga, da one treba da daju deci novac, spada u tipičan slučaj silazne društvene mobilnosti. Kao posledica drastičnog osiromašnja devedesetih, generacije jugoslovenske srednje klase našle su se poniženim i pokušavale su da se drže starih vrednosti kako bi povratili osećaj normalnosti u svojim životima u vreme haosa devedesetih. Ova stara srednja klasa iz jugoslovenskih vremena još uvek se držala svojih starih navika i uverenja. Neke od ovih klasnih vrednosti manifestovale su se u relacijama roditelja sa svojom decom. Društvene norme zahtevale su da majke zaštite decu i staraju se o njima čak i kada su odrasli. Majke nisu očekivale od dece da ih izdržavaju ili da ih materijalno pomažu. Doznake su stoga postale problematičan poklon koji je često stvarao tenziju i poniženje, izobličujući odnose moći između roditelja i dece, često sa temeljnim posledicama za ovu najosnovniju srodničku vezu. Treba napomenuti da je ovo slučaj emigracije iz urbanih sredina; komparativno istraživanje sa gastarbajterima iz ruralnih delova Srbije podržava naizgled neproblematičnu vezu između novca i krvnih veza.³⁸ Ove razlike između ruralne i urbane Srbije, kada su u pitanju pokloni i vrednovanje dece, ukazuju na koegzistenciju normi tipičnih kako za predindustrijsku, tako i industrijalizovanu Srbiju. Koegzistencija suprotstavljenih normi i vrednosti često je stvarala trenje između članova porodice, kao što mnogobrojni primeri u ovoj knjizi pokazuju.

Hrana je još jedan primer koji je često izazivao tenziju, frustraciju i razočaranje. Razmena darova između emigranata i njihovih roditelja, suprotno argumentu Marsela Mosa (Marcel Mauss), nije ustanovljavala tu relaciju kroz reciprocitet.³⁹ Nasuprot tome, razmena darova pravila je zahtev za kategorijama osoba koje su učestvovala u razmeni. Drugim rečima, razmena darova služi utvrđivanju toga šta znači biti majka ili dete. Hrana se poklanja ne da bi se pamtila sama hrana, ili zato što postoji očekivanje da se nešto dobije zauzvat; hrana se poklanja da bi se primalac podsetio šta on ili ona predstavljaju za darodavca. Na primer, kada majka

pošalje bocu šljivovice sinu u Londonu, ona to ne radi zato što on zaista voli to piće, već zato što ga taj poklon podseća na to ko je on za njegovu majku; slično tome, tegla ajvara koju tetka pošalje iz Crne Gore svojoj sestričini u Londonu služi da podseti sestričinu na njeno mesto u relaciji sa tetkom, kao i na njeno mesto u široj porodici. Boca i tegla nisu tu da bi se pamtio njihov sadržaj, već da bi primaoca naterali da potvrdi mnogo dublje uspomene na način na koji su odgojeni i socijalizovani u svet; uspomene na one koji su učestvovali u njihovom podizanju i implicitno na njihove pretke, poreklo i na srodničku strukturu čiji su oni deo bez obzira na to koliko daleko žive ili koliko je vremena prošlo od njihove poslednje posete. Svrha poklona u slučaju emigranata i njihovih beogradskih majki jeste da primalac potvrdi postojeću uspomenu na sopstveni identitet kao neotuđivi deo sebe. Ovo nas odvodi dalje od Mosa i približava nas Anet Vajner (Annette Weiner) i njenoj diskusiji o ulozi „neotuđivih dobara”.⁴⁰ Poenta poklona poslatih deci emigranata i njihovim porodicama nije u onome što se može dati, nego u onome što se nikada ne može otuđiti – neotuđiva priroda identiteta sadržanog u relaciji kao takvoj, kao i poziciji u odnosu prema roditeljima, tetkama i rođacima u porodici. Gubitak neotuđivih dobara, prema Vajner, „umanjuje jedinku kao i grupu kojoj osoba pripada”.⁴¹ Ono što se sadrži u ovim neotuđivim dobrima, prema Vajner, jeste „moć overe kosmološke autentičnosti”, pošto oni daju moć koja prevazilazi pojedinca i doseže do njegovih ili njenih predaka. Sa postepenim odlaskom majki čija su deca emigrirala ranih devedesetih i sa posledičnim krajem njihovih neumornih napora da prenesu uspomenu na porodicu i pretke svojoj deci emigrantima, ostaje pitanje da li će krajnji rezultat biti gubitak, kao što su neke od majki u ovoj knjizi to navele. Drugim rečima, da li je gubitak matrijarha u Srbiji istovremeno i gubitak emigranata i svega i svih koje su ostavili iza sebe?

ORGANIZACIJA KNJIGE

PRVO POGHLAVLJE ANALIZIRA kako su se ljudi nosili sa nestašicom hrane devedesetih i postavlja okvir za ostatak knjige. Ovo poglavlje je bazirano na terenskom radu u periodu 2007–2014, nekoliko godina po završetku glavnog dela istraživanja u periodu 2005–2006. godine, na kojem je najveći deo knjige utemeljen. Za majke čija su deca napustila zemlju devedesetih, jedna od najupečatljivijih uspomena bila je konstantna borba za smišljanje obroka

ni od čega. Hiperinflacija u periodu 1993–1994. godine ispraznila je prodavnice sa hranom, koja je mogla da se kupi u veoma ograničenim količinama, ili su pak bile nestašice (sa izuzetkom crnog tržišta, za koje je trebalo izdvojiti devize radi kupovine). Čak su i pijace na kojima su proizvođači prodavali sveže namirnice bile od male pomoći: za razliku od plata građana, njihove cene su bile vezane za stranu valutu. Majke čija su deca emigrirala u obližnje evropske države ranih devedesetih nalazile su se u nešto drugačijoj poziciji, iako ne nužno manje komplikovanoj. Kada su deca pokušala da im pošalju hranu iz inostranstva, roditeljima nije bilo svejedno da prihvate takve poklone. Majke su smatrale da one treba da se staraju i hrane druge, a ne da primaju hranu od svoje dece.

Tema hrane i prehrambenih puteva nastavlja se u narednom poglavlju. Hrana, kao što je predstavljeno u drugom poglavlju, imala je izuzetno važnu ulogu ne samo za emigrante devedesetih već i za njihove porodice koje su ostale u zemlji. Iako je hrana iz zavičaja izazivala različite uspomene, a ponekad i suprotstavljena osećanja, mnogim postjugoslovenskim emigrantima pomogla je da se priviknu na nove zemlje i premoste procep u identitetu nastao usled raspada Jugoslavije. Za mnoge majke koje su ostale u zemlji, hrana je bila jedan od najmoćnijih i najznačajnijih vidova komunikacije sa decom emigrantima. U ovom poglavlju raspravljamo o kuvanoj hrani i receptima od kuće, kao i o industrijskoj hrani iz domovine.⁴²

Treće poglavlje analizira materijalnu kulturu domova roditelja koji su ostali u zemlji. Posmatrajući svakodnevne radnje u okviru doma, vidimo kako su ljudi stvarali značenje u svom svetu kroz fizičke predmete i prostor u njemu.⁴³ Dom je mesto gde se uspomene stvaraju i žive. Za roditelje, dom je živa uspomena na njihovu porodicu, na decu koju su tu podigli, na obroke koje su u njemu podelili, na svađe koje su tu imali jedni sa drugima, na sve lepe i ružne trenutke koje su proveli zajedno.

Gobleni su zauzimali važno mesto u većini domova koje sam posetila. Za mnoge majke čija su deca napustila zemlju devedesetih izrada goblena i vez postali su način na koji su stvarale značenje i red u svojim životima. Fotografije su bile još jedan način za uvođenje reda u život – roditelji su često stavljali bezbrojne fotografije, često odštampane na običnom papiru iz štampača u crno-beloj boji svuda po zidovima. Ljudi su kreirali rutine oko ovih predmeta, kao na primer kada bi radili na njima (u slučaju goblena) u određeno vreme dana, ili tako što bi prolazili pored njih na određeni način i u posebno vreme u toku dana. Ovaj aktivni angažman

sa predmetima u domu omogućavao je ljudima da kreiraju stabilne trenutke i da povrate osećaj reda koji je davao protivtežu dezorijentirajućim događajima što su se odvijali izvan njihova četiri zida.

Tema slanja problematičnih poklona nastavlja se u četvrtom poglavlju, koje analizira fenomen doznaka. U vreme mog terenskog istraživanja, doznake su redovno figurirale u javnom diskursu zato što su imale veći udeo u ekonomiji nego direktne strane investicije. Uprkos tome, niti migranti u Londonu, niti roditelji u Beogradu sa kojima sam razgovarala nisu delovali kao da značajno učestvuju u praksi redovnog slanja i primanja novca. Doznake su, međutim, duboko uvrežene u socijalno tkanje srpskog društva. Ovo nije postsocijalistički fenomen, već praksa koja seže u vreme jugoslovenskih gastarbajtera u Nemačkoj, počevši od šezdesetih godina prošlog veka. Stroge društvene norme uvrežene u društvene relacije nalagale su da novac koji je stizao iz inostranstva treba biti distribuiran u zemlji porekla.

Svakodnevne prakse emigranta i roditelja obuhvatale su korišćenje raznih sredstava komunikacije radi održavanja redovnog kontakta. Pisanje opširnih pisama nije bilo samo način da se podele razmišljanja i osećanja; pisanje pisanim slovima na ćirilici bio je pokušaj majki da očuvaju sinovljevo poznavanje jezika, kao i svesno podsećanje na korene. Peto poglavlje stavlja u fokus komunikacijske prakse – šta su one obuhvatale i zašto. Kao i sa većinom svakodnevnih praksi, one su imale različito značenje za roditelje u odnosu na njihovu decu emigrante. Dok su roditelji bili više uključeni u prenošenje znanja, normi i pokušaje da održe decu u sastavu društvenog tkanja njihovih života kroz komunikaciju, decu je više interesovalo da podele svoja iskustva, uspehe i probleme u zemlji gde su se doselili.

Posledice emigracije na porodične veze, naročito na vezu između majki i dece, analizirane su u šestom poglavlju. Emigracija je imala različite efekte na porodice i članove porodice tokom vremena. Uprkos strogom normativnom karakteru porodičnih veza u Srbiji, migracioni talas devedesetih transformisao je porodične veze u iskustvenom smeru. Porodica se javlja ne kao „prirodni skup individua, već se stvara kroz dnevne aktivnosti i interakcije (poput obedovanja) koje se zajedno izvode”.⁴⁴ Migracioni talas devedesetih preoblikovao je ne samo veze ljudi sa porodicama koje su ostavili iza sebe u zemlji porekla već i sa sopstvenom subjektivnošću. Majčinstvo i smrt imali su transformativni efekat na ljude. Postajanje majkom, ili gubitak člana porodice, rezultirali su promenom paradigme kod mnogih emigranata. Ovakvi događaji kreirali su seizmičke promene osećaja subjektiviteta kod

emigranata. Ovo je predmet analize šestog poglavlja, koje istražuje uticaj ovih životno transformišućih događaja kako na relaciju sa samim sobom, tako i sa porodicom.

Svako poglavlje sadrži nekoliko portreta izabranih kao reprezentativnih za određenu temu. Neki portreti su uključeni zato što odudaraju i daju kontrastnu perspektivu koja dopunjava takozvane tipične slučajeve. Neki su odabrani zato što su bogati detaljima koji omogućavaju analizu kompleksnih problema bez uklanjanja tragičnosti i intimnosti etnografskih susreta. Knjiga se namerno fokusira više na naracije majki koje su ostale u zemlji nego na uporedno predstavljanje njihove dece emigranata. Ovo je bila svesna odluka ne samo zbog jedinstvenosti onih koji su ostali u zemlji već i zbog specifičnog perioda devedesetih u Srbiji: vremena pre internet kamera, pametnih telefona i besplatnih aplikacija za poruke i pozive; vremena pre jeftinih avio-letova, ili bilo kakvih letova prema Srbiji i iz Srbije; vremena beskonačnih redova ispred ambasada u Beogradu za vize bilo koje zemlje u svetu; vremena potpune izolacije koja je pogodila sve, a naročito starije roditelje čija su deca otišla u potrazi za bezbednošću, stabilnošću i boljim prilikama. Ovo ne znači da su iskustva emigranata u Londonu bila isključivo pozitivna ili jednostavna; daleko od toga. Ali oni su imali nadu. Nekada im je bilo potrebno pet ili deset i više godina da se skrase, regulišu imigracioni status, dođu do diplome ili izgrade karijeru, dobiju hipoteku ili da stvore porodicu, ali svi su u tome uspeli u nekom trenutku. Tokom tog perioda, njihove majke i očevi podnosili su teret društveno-ekonomskih promena koje su im donele siromaštvo, poniženje, gubitak dostojanstva, bolest i, konačno, kraj života umesto nade za nešto bolje što treba da usledi. Njihovo iskustvo je neuporedivo sa iskustvima emigranata i zaslužuje da bude stavljeno u središte istraživanja. Ovo objašnjava ograničeno prisustvo i relativnu tišinu emigranata u ovoj knjizi.

Masovna emigracija iz Srbije devedesetih napravila je frakturu u identitetima majki, kao što priče u ovoj knjizi pokazuju. Dok stotine tekstova i studija svedoči o ovakvom osećaju rascepa u identitetima emigranata, još uvek znamo veoma malo o efektima emigracije na one koji ostaju u zemlji porekla.⁴⁵ Godinama su majke koje su ostale iza patile u tišini; niko nije hteo da zna o njihovom bolu. Zarobljene između zavisti koju su raspirivale priče o milijardama dolara što šalju emigranti svojim porodicama, na jednoj strani, i javne osude onih koji su pobjegli zbog mobilizacije devedesetih, sa druge strane, majke su bile osuđene na tišinu. Iako je rat koji je podstakao ovaj migracioni talas davno okončan, razni drugi ratovi širom sveta naterali su u međuvremenu milione

emigranata da pobegnu iz svojih domova. Dugački redovi emigranata kriju nevidljivu, drugu stranu migracije: majke ostavljene u zemlji porekla. Njihova trauma i patnja nije ništa manja od one koja pogađa emigrante u potrazi za sigurnošću i boljim životom. Vreme je da se prekine ova tišina i da se ženama daju glas i prostor da podele svoja iskustva.